

էւտն Բ կայսեր առաջին տարին, այն է 474ին կարելի է որ թարգմանուած ըլլայ՝ փոքր թարգմանիչներէն միոյն ձեռքով, Յի-
րուսի, — բաց ի յունարանութիւններէն — կան
ասոր մէջ՝ նաեւ անծանօթ բառեր և ասու-
թիւններ, որոնք մեզ համար օտար կ'երեւին
դասական լեզուէն. օրինակ իմն, «խղճառոր,
համագոհութիւն», և այլն, որք յետոյ իսկ
ներմուծուած կրնան լինել, վասն զի ասոնց
ճիշդ ձեւերն եւս կան ուղղագրութեան, համագոհու-
թիւն, և այլ բառեր և բացատրութիւններ:
Ստոյգ է և այս, որ այսպիսի երեւոյթներ
կը տեսնուին յաճախ նոյն իսկ Աղեքսանդրի
պատմութեան, փիլիսոփայի, և Դասիթ Անյաղթի
վերլուծութեանց և այլ թարգմանութիւն-
ներու մէջ. բայց այս բնիւ չէ, թէ այդ
թարգմանութեանց հեղինակներն՝ անծանօթ
էին հայերէն լեզուի առանձնայատկութեանց,
վասն զի ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ՝
հակառակն այլ ցոյց տուած են. այսպէս է
և Մեթ Սոկրատայ թարգմանիչն: Բայց նա
հանդերձ իւր յունարանութեամբը՝ ունի նա և
համառօտողէն աւելի դասական լեզուի և շա-
րադրութեան անբաւ առաւելութիւններ: Մա-
նուանդ թէ ես վստահ եմ, որ այդ օրինակն, —
եթէ հրատարակուի ամբողջապէս և խնամքով,
— պիտի կարենայ ուղղել նաեւ Սոկրատայ
պատմութեան յոյն բնագրի մէջ սպրդուած
լրիպակներն և անորոշութիւնքը: Կը յուսանք
թէ խմանալով ձեռագրիս մեծ կարեւորութիւնը,
Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ վանից միաբան-
ներն, և ի մասնաւորի Սահակ և պիսիոպոս
Խաչապետան, ամէն փոքր պիտի տանին վե-
րայայանել զայն և ի լոյս բնծայել, մատու-
ցանելու համար գիտնական աշխարհին այն
մեծ ծառայութիւնը, զոր անձկանօք կը սպա-
սէ իրմէ: Կը յուսանք նաեւ Տէր-Մովսի-
սեանէն, թէ արամաղիք է այժմ՝ ընդունե-
լու, որ կարող եղանք այգու ուրիշ կարծիք
յայտանել:

Հ. Բ. Մարգիսեան

ՀԵՂԻՆԱԿ ԱՂՈՒԱՆԻԹ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Այն ազգային պատմութեանց հի-
մունքներէն և նշանաւորներէն մէկն է
Աղուանից Պատմութիւն կոչուածն,
և կրնայ եւս շատ նշանաւոր ըստիլ՝
այդ մեր դրացի և սակաւածանօթ ազ-
գին միակ յատուկ պատմութիւնն ըլլալով, և
անկէ աւելի հետաքննելի՝ տեղեկութեամբն,
տնոր սահմաններէն և լեռանց պահակէն
(Ճորայ կամ Դարբանդայ) այնպէս՝ հիւ-
սիսային ազգաց վրայօք, որոց զլիաւորն են
Հոնք, նախահարց և կարապետք Թաթա-
րաց: Մեր այժմու բանասերք՝ ջանացողք
հրատարակելու 'ր և է ազգային պատմիչ,
չէին կրնար անտիպ թողուլ զայս. և արդէն
երկու անգամ սպաղարուած է, այլ ոչ ար-
ժանաւոր ծանօթութեամբն. նա և ուսումնա-
ր թարգմանուած (ի Պատկանեանէ) և սպա-
ղարուած (ի 1864). այլ և օրագրաց մէջ քիչ
շատ տեղեկութեամբն յիշուած է. ինչպէս ի
նորումն՝ սոյն իսկ մեր ամսագրիս այս տա-
րուան՝ օգոստոս ամսոյ պրակին մէջ: Դար-
ձեալ, գրեթէ այս օրերումն՝ նոր բանասեր
մի, Ախալցխեցի Պր. Յակովբ Մանանդեան,
Ենայի համալսարանէն իրեն փիլիսոփայու-
թեան ուսմանց վարդապետութեան աստի-
ճան ընդունելու համար, բնորբ, ճտեր և
հրատարակել է գերմաներէն (ի Լիբսիս) ծա-
նօթութիւն մի այս Աղուանից Պատմութեան
և հեղինակին վրայօք, բաւական յաղողու-
թեամբ. և իբրեւ յաւելում՝ Աղուանից քրիս-
տոնէութեան պատմութիւնն, և Հոնաց ար-
շաւանից և կրօնից վերաբերեալ մասերն այլ
թարգմանելով, որք հարկաւ շատ հաճոյ պի-
տի ըլլան արեւմտեան բանասիրաց:

Մեր նպատակն այս յօդուածին մէջ՝ չէ,
ոչ մինչեւ հիմայ յիշածներու և ոչ Մա-
նանդեանի գրուածին քննադատութիւն. այլ
միայն ծանօթութիւն մի՝ Աղուանից Պատ-

մովթեան հեղինակին, որ 700 տարիէ ի վեր հասարակօրէն ծանուցուած և ի յետագայ պատմիչաց միայնուած՝ Մովսէս Կադանտուացիին՝ և և չէ. և այս էի չէի համար է բնիչըս: Մեր Պատմիչը լաւ սովորութիւն մի ըրած են, ի սկզբան իրենց պատմագրութեան՝ իրենցմէ առաջ պատմագրաց անունները յիշելու. կերպով մի այսպէս ըրած են խորհնացին և փարպեցին իսկ. բայց աւելի ճաշ յետագայ դարուց պատմիչը, երբ շարունակաբար աւելցնել են հեղինակը: Այսպէս ըրած է նախ Մտեփանոս Ասողկի՝ ի վերջ ժ. դարու, իրմէ առաջ ինչ պատմիչ յիշելով, որոց մէջ չկայ Աղուանից պատմիչն, վասն զի հագին թէ ձեւացած էր այն Պատմութիւնն և դեռ չէր ծաւալած. իրմէ վերջը հինգ կամ վեց պատմիչ և պատմագրաց անունները ցանկոյց՝ յիշեն մեր խնդրած հեղինակը. և նախ՝ Մխիթար Անեցի՝ ի վերջ ժի դարու, որ առանց անուան հեղինակին՝ Պատմագրիւն Աղուանից կ'ըսէ, և իր համբաւած Ք. պատմիչաց կարդիկ՝ զառ զքնէ ընդ մէջ Սեբեոսի՝ որ յ'է դարու և Հեռոնի՝ որ յ'Ը դարու. և նշանական է այսո իրմէ վերջ նշանաւոր պատմիչ և 22 պատմիչս յիշող՝ է Կիրակոս, որ յանուանէ Մովսէս Կադկանտուացի կոչէ, և պատշաճապէս կարգէ ընդ մէջ Յովհ. Կաթողիկոսի և Ուփառնէսի ու Ասողկան կամ Ասողկանս: Կիրակոսէն քիչ վերջ մանրաբնին գրող Մխ. Այրիվանեցին (ԺԳ դարուն վերջերը) աւելի քան 40 պատմիչ համբէ, իրմով հանդերձ, քիչ մի շփոթ կարգաւ, զԹոմաս Արծրունի դնելով նախ քան մեր Ե դարու նանչած պատմիչները, յորոց յետ Եղիշէի՝ դնէ զԴապուհ բագրատունի, ապա զՄովսէս Աղուանցի, յետոյ զՀեռոնը երէց. սակայն վերջը ի ժամանակագրութեանն՝ ճշգրտապէս մեր խնդրած պատմիչը դնէ Հայոց Նև և Նոթ թուականաց միջում, իրենս Քրիստոսի 980 և 1000 թուականը, և կ'ըսէ. «Աստ Աղուանից պատմիչ Մովսէս Կադկանտուացի» իրմէ շատ վերջ և իրմէ առաւ կ'երեւի (յ'ԺԸ դարու) Դադար Զահկեցի կաթողիկոս, որ 35 պատմիչ կ'անուանէ, և անոր նման՝ յետ Յովհ. Կաթողիկոսի և յառաջ քան զՈւփառնէս և զԱսողիկ՝ դնէ զՄովսէս

Աղուանից պատմիչս Ռարիշ մէկ անանուն մի՝ որ միայն պատմիչաց անունները զրած է, 26 թուով, որոց մէջ քանի մի հետաքրքրականը, և անոնցմէ զառ 36 Պատմագիրը Հայոց այլ կան, կ'ըսէ. «զորոց զանուանս չգիտեմ, և ընդ ամենայն» «Պատմագիրը 62»։ Սա եւս նման Այրիվանեցւոյն և Զահկեցւոյն՝ ընդ մէջ Յովհ. Կաթողիկոսի և Ասողկան կարգէ՝ Մովսէս Կադկանտուացի։

Այսչափ յիշատակներէն յայտնուի անտարակոյս, որ Աղուանից պատմիչն՝ ժ. դարուն վերջերը զրած է. Սակայն մէկ քանի ցանկոյցաց՝ կամ յանուանէ հեղինակին կամ լոկ պատմիչ և Պատմութիւն Աղուանից կոչելով, յառաջ քան զՅովհ. Կաթողիկոս և զՀեռոնը և յետ Սեբեոսի դնելն զնա, վերացնէ մինչև յ'է դարս Այս էր և մեր քառմէն է և չէ. Պատմութիւնը կարգացողը և ձառնութեամբ, նոյն և նոր գրողն Մանանդեան, վկայեն, որ յիշեալ (է) դարու վերաբերեալ զիպուածոց մէջ՝ պատմիչն իրեն ժամանակակից և ներկայ ցուցնէ զինքն, նա և տեղ մի (զիրը Բ, գլ. ԺԱ) ի յիշելն զԿադանտուացի գիւլ՝ յառաջին կէս է դարու, իբր փակագծելով կ'ըսէ. «յորմէ և Ես»։ այսինքն, Ես այլ այս գեղէն եմ. Բնական հետեւանը է, որ ուրեմն ինքն այն ժամանակին էր (յէ դարում)։ Ոմանը կարծեն, թերեւ և մեր նոր երիտասարդ քննաբանն, թէ այն ծանօթութիւնն մուծած ըլլայ ժ. դարու հեղինակն, իբր թէ է դարու յիշատակներն այլ ինքն գրած ըլլայ, հին արբերներէ առած և իր ոճով ձեւացուցած. սակայն նոյն իսկ շարադրութիւն բանիցն և լեզուն՝ վկայեն հայագիտաց՝ զհնութիւնն։ Ոչ այդ Կադանտուացին միայն, այլ և իրմէ կէս դարէ աւելի հին յիշատակագիր մ'այլ՝ յայտնուի այդ պատմագրութեան մէջ (զիրը Բ, գլ. Զ), որ է Արքիանէ կամ Անդրիանէ, Վեհկի Տեալեան պատմագրութեան վերջը, զոր ինքն զրեւի Աղուանից Աբաս Կաթողիկոսին օրով, 2 դարու երկրորդ կիսում. Հետեւի առկէ, ինչպէս արդէն քննողը վկայած են, որ այլեւ այլ գրչաց յիշատակը կան յԱղուանից պատմութեան մանաւանդ յ'Բ գիրս, զորս հա-

աւրբեր է Մովսէս ի Ժ դարու, և անոնցմէ վերջի դարուց գրողաց յիշատակներէն այլ քաղելով՝ Ա. և Գ. գրոց մեծ մասն ինքն է գաղափարքեր կամ գրքեր, և ձեւացուցեր է այդ Աղոսանից պատմութիւնը. իր յիշած իշխանաց և կաթողիկոսաց շարքն այլ՝ անտարակոյս հաստատան Ալլիքիւանեցւոյն ցուցած ժամանակը, 980է և 1000է միջոց. Աւելցնենք, որ Ռիւստանէս, զոր պատմիչաց կարգին մէջ տեսանք անմիջապէս Մովսէսէն առաջ կամ քովը, և յայտնապէս իրեն ծանանակելից է, Ժ դարու վերջին քառօրդին, եթէ անոր գրածը տեսած է և թէ չէ, մէկէ առեւի Աղոսանից պատմութիւն գրող ճանշնայ, Ըլլայ երկայն գրող Ըլլայ կարճ. իր ի սկզբան Են գլխոյ Բ գրոց կ'ըսէ. « Լսելով կամ առեւիով՝ զայս մեր պատմագրացն Աղոսաւ և Ենց... զառաջին հաւատարն (ի Գրիստոս) » և աշխարհին իրենանց » :

Հիմայ կըրնայ խնդրիլ, թէ, եթէ այլ եւ այլ հիմ մասնագիրք եղած են այդ պատմութեան, կարելի է իրրեւ զլիսաւոր պատմիչ առնուանել, կամ գոնէ երկուք, զկայանկառառացի՝ որ իր անունը չի յիշեր, և զՄովսէս՝ որ իր մականունը չի յիշեր, մասնաւոր թէ կու պակսի իր պատմութեան (անշուշտ գրած է որբած) յիշատակը, յորում հաւանորէն իր անձին և տեղւոյն վրայ առելի ծանօթութիւն տուած ի'րլլար, քան ինչ որ կայ ի յատկաբանի գրոցն, առ Անանիա Նաւեկացի ուղղած « Դարձեալ. եթէ այլեւայլ հին յիշատակագիրք եղած են, ինչո՞ւ ոչ ուրիշ մի՝ այլ միայն կաղանկոտուացին կոչուած է պատմիչս — Համառոտ պատմութեանմը մեր հաւանութիւնը, թէ այդ Կաղանկատուացի՝ ուրիշներէն առելի մասն և առելի հետաքրքրական բաներ գրած է, անոր համար կոչուած պիտի Ըլլայ Աղոսանից պատմիչ, և իր հայրենեաց անուամբ՝ յետագայ պատմահաւաքն այլ՝ իր ժամանակն յայտնուի պատմածին, Կ զարուս առաջին կիսուն. Աղոսանից կաթողիկոսութեան վերջին աթոռական և մեր ժամանակակից՝ Եռայի Հասան—Ջալալեան, այդ պատմութեան իր օրինակին մէջ՝ ի ցանկի զլիսագրութեանց՝ չորս անգամ գրած է, թէ այդ հեղինակն իր

պատմութիւնը գրած է ի ԶԴ Թուին Հայոց, որ է 625 Քրիստոսի. բայց քանի մի տարի ալ կըրնայ առելցուիլ վրայս՝ Նոյն հոգեւոր տէրն (Հասան—Ջալալեան) հմուտ իր Հայրենանեաց սեղանաց՝ նշանակած է եւս որ Հին կաղանկատուաց հիմայ կոչուէր Պարտակաւոյ. իր Հայրենակցաց թողումը քննել զայս և յայտնել մեզ, հին Պարտաւ (Պերտէ) քաղաքի տահմանեղումս :

Յետ հաւանելու որ Աղոսանից պատմութեան հին յիշատակագիրն կամ մեծամասն գրողն է Կաղանկատուացի մի, գուցէ յետին հաւաքողին նման՝ Մովսէս անուամբ (և գուցէ ոչ), որով երկուքին անուանքն և գործքն ալ իրարու խառնուին և շփոթուին ու շփոթեն այդ պատմութիւնը յիշողները, սկսեալ ի Ֆիրակոսէ, (ինչպէս արիշ համանուն Մովսէսներ ալ շփոթուած են քնդ խորհնացող իրեն կամ քիչ նետու ժամանակաւ). մնայ հարցնել, թէ արդեօք անձանց առնուան հետ՝ կըրնան նոյն Ըլլալ և Հայրենիքն. այսինքն, պատմահաւաք Աղոսանցին ալ՝ Կաղանկատուացի է — Այս հաւանական չէր երեւեր. բայց առանց երկարաբանելու բռնա՝ թէ չէ. վասն զի մեր վերոյիշեալ պատմագրերը հեղինակներէ հնագոյն անձինք և գրեթէ տեղացիք, նա և հմուտագին և վայելչագոյն գրիչք (թէ ոչ սովեղնք՝ ալլարած լիսափայլը), որոշակի նշանակած են զորա հայրենիքը. Դոցա մին է Կիրակոսի վարպետն, Մեծ Վարդապետն Վանական, որ իբրեւ հին Պիլիթեան կամ Սպողոտեան հարցուկ և պատգամախօս՝ երկու բառիւ հարցառել և պատասխանել, ով է « Աղոսանից Պատմաւ » գիր. — Մովսէս, և գեղջն՝ Գասխտրէն » :

Այդ գեղին անուան մէջ (Հ) գիր մ'այլ առելցնելով՝ քիչ մ'այլ առելի տեղեկութիւն կու տայ հեղինակին վրայ՝ Վանական մեծագոյն և իրեն վարպետ և առաջին յառնուան յիշող պատմիչն՝ Միսիքայ Գոշ, իր մէկ համար և անկատար գրածով մէջ. « Պատմութեանն Մովսէսի Գասխտրէնց » և Ս, որ գրովանդակ պատմէ զԾանոս Ա զուանից » (պատմութիւն) : Բովանդակ քննելով՝ կ'մտաբերէ՝ թէ նա է ամբողջ պատմութեան հաւաքողն, և թէ իրմէ առաջ ու

բիշնոր այլ Աղուանից վրայօք պատմութիւն գրած են : Իսկ ինքն Մխիթար ուզեր է շարունակել Մովսիսի գրածը, անկէ ետքի յիշատակողներէն, և իր օրերուն Հանդիպած. ներովը : Աղուանից կաթողիկոսաց շարքն այլ կու շարունակէ այն տեղէն կամ անձէն ուր Դատիւրանքեցին դադրեցընէ, իբրեւ յաւ. մին 1000 Բայց Գոշի գրածն պակաս մնայ մեզի յայտնուած և գրեթէ անտարակոյտ իւր իսկագիր օրինակին մէջ. որուն Հանդիպելով մենք՝ զմեզ աւելի բաղդատուր Համարիմք քան զկիրակոս և զնմանինն. որոց՝ վարպետաց գրածներէն ինչ ինչ՝ և իրենցմէ յետնոց եւս անձանօթ մնացեր է Հինգ վեց դար : Եւ անշուշտ այս շատերու անձանօթ մնալու պատճառան է, որ իբր 250 տարի յետ Հեղինակին գրութեանն՝ վառական վէ. վե. բոյիշեալ Հարցումն ըրեր և պատասխանը տուեր է, և կու տայ մեր այման Հետաքնին քանասիրաց :

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՓ

Ի ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Մ. ԽՈՐԽԱՆՈՑ

ՆՆՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Շար. և վերջ, տես յէջ 97)

Քննարկութեան մին, որ սկսաւ գրել անմիջապէս յետ լոյս տեսնելու փրանկ հայա. գիտին (Աղ. Կարբիբի) առաջին յօդուածոյն, զոր տեղ ջանացաւ մերժել իրականութիւնը՝ Մովսիսի ի վարուց և Սեդրեարոսի բրած փո. խառնութեան, ենթադրելով վերջիշեալ տեղն իբր մի ներմուծումն ի «Պատմութեան Հայոց», այսինքն, թէ նորա Բ գրոց 83-րդ գլուխն, ինչպէս զայդ կարելի է իմանալ Ասողիկէն, — որ ԺԱ դարու մատենագիր է և քայլ առ քայլ հետեւող խորենացոյն, — իսկզբանէ Մովսիսի չէր պատկանէր, այլ յետոյ ուրեմն

մուծուեցաւ անոր դրոց մէջ : Բայց գործը յայնմ է, որ եթէ այս ենթադրութիւնը ըն. գունինք, հարկ պիտի ըլլայ մերժել՝ իբրեւ ներմուծեալ խորենացոյն պատմութեան ամ. բող ճառախն գիրքը, քանի որ անոր վրայօք ալ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ Ասողիկայ մօտ :

Երկրորդ քննադատն՝ Կարծիք յայտնեց. — ասկայն առանց ապացուցի, — թէ խորե. նագին, հաւասարապէս ինչպէս և հեղինակն վարուց և Սեդրեարոսի, կրնային իրարմէ անկախ օգտուիլ հասարակաց աղբերէ մի :

Վերջապէս, վեհեմոյ Մխիթարեանց քննադատին ընդարձակ յօդուածն ալ լոյս տեսաւ. որուն ուղ և ծածն, մի միայն նա. խընթից քննադատին դիտողութեան բարդա. ւածութիւնն է, ի մէջ բերելով սակայն իւր կողմանէ այն հասարակաց աղբերք. որպիսի էր՝ ըստ իւր կարծեաց. Μαργαρίον τοῦ ἀγίου καὶ ἐπὶδόξου ἀθλοφόρου Ἐδουαίνου³, որ յօդուածի հեղինակին ասելով՝ Դ-րդ դա. րու. կը վերաբերի : Կայ, նա և այդ յիշա. տակարանի հայերէն թարգմանութիւնն, որ կը բովանդակէ իւր մէջ զ«Պատմութեան Կոս. տանդիանոսի քաղաքոյն և մօրն նորա Հեղի. նեայ», որ վերջերս և Սեդրեարոսի վա. րուց հայ թարգմանութեան մէջ մուծուեր է : Հեղինակին եզրակացութեամբ այդ յիշատա. կարանի թարգմանութիւնն խորենացիէն շատ վերջ կատարուած է, այսինքն, Ժ-ԺԱ դա. րուն մէջ և արդէն անկէջ վերջը կցուեր է ի սկիզբն եկեղեցական պատմութեան (Փ.) Սոկրատայ, ինչպէս որ կը տեսնենք զայդ ի ձեռագիրս : Իսկ զայնով խորենացոյն փո. խառնութեան ի Սոկրատայ, զոր գիտել կու

1. Մուրն, հայ ամսաթերթ Հրատ. Ի Տփղիս. յօդուած Ս. Մալխասեանի, 1892, Թիւ 12 :

2. Հանդէս Ամսօրեայ Հրատ. Ի Վեննա, յօդուած Սոք. վարդապետ Պարոնեանի, 1892, Թ. 11 :

3. Այդ յիշատակարանի քննադիրն կը գտնուի վատիկանի գրատան մէջ, ի Թ. 866, Թերթ 356, իսկ նորա հայ թարգմանութիւնն՝ Վե. նեմոյ Մխիթարեանց Մատենադարանի Յայա. մաւուրաց միոյն մէջ, որ 1441 թուականին գրուած է (Թ. 279) :